

Att känna sig arbetslös

– kategori, identifikation och stigmatisering

Maria Andersson

Inledning

Vad innebär arbetslöshet för de arbetslösa? Vad betyder arbetslösheten som kategori och vilka konsekvenser får den för arbetslösas vardagliga livssammanhang? Kategorin arbetslös kan upplevas som en färdig form att stiga in i, en form som ständigt reproduceras utifrån en rad diskursiva begränsningar om vad man får och inte får säga, göra och känna när det gäller arbetslöshet. Innehållet i kategorin är svart, beskrivningarna negativa och de som identifierar sig med dem har lättare att känna samhällets fördömande än andra arbetslösa. Kategorin fungerar så sätt, i sig, stigmatiserande. Graden av identifikation i kategorin och förankring i diskursen avgörs till en del av den arbetslösa *känslan*. Genom att analysera de arbetslösas beskrivningar av *hur de känner sig som arbetslösa* och *hur pass arbetslösa de känner sig*, kan man kasta nytt ljus över förhållandet mellan makt, kategori och individ. Även känslor som inte passar in i de diskursiva beskrivningarna blir då av intresse. Följaktligen blir känslor av frihet och glädje lika viktiga som smärta och sorg.

Att använda sig av känslor i en diskursanalys bygger broar mellan text och erfarenhet och är ett svar på kritiken av en alltför ”okroppslig” diskursanalys. Även känslorna kan vara diskursivt reglerade av kategorin och vad den rymmer och utesluter. Att se diskurs som en realitet med bland annat sociala konsekvenser, är att inta ett perspektiv där känslor kan anses vara kulturellt konstruerade, utan att för den skull vara mindre verkliga. Diskursen blir ur det perspektivet bokstavligen *kännbar*. Snarare än att studera enbart språkliga utsagor vill jag se till hela den textuella sidan av verkligheten, där erfarenheter, känslor och kroppslighet kan ”läsas”. Det är då fråga om erfarenheter, känslor och kroppslighet som har sin drivkraft i maktrelationer. Fortfarande kan man hävda att analysen blir alltför textfokuserad; att läsa ”allt” som text har kritiserats för att många andra dimensioner försvinner. Men det är ett perspektiv som med fördel kan användas för att analysera maktrelationer (Beronius, 1991). Dessutom är perspektivet avhängigt en viss verklighetsuppfattning; att ingenting finns utanför våra tolkningar, vilket är ett filosofiskt ställningstagande (Berger & Luckman, 1979).

Diskursen reglerar och producerar kategorin arbetslöshet på så sätt att den utgör ett slags *bestämmande beskrivningar* beträffande vad som får sägas, göras och kännas när det gäller arbetslöshet (Foucault, 1993:14f). Eftersom dessa

beskrivningar är negativa och eftersom hela kategorin är uppbyggd som en motpol till det normala (lönearbetet) kan man också kalla diskursen ”svart” (Ristilammi, 1994). De arbetslösa hanterar den svarta diskursen på olika sätt, de använder den i sina berättelser, i beskrivningar av upplevelser och känslor, möter den i media och hos politiker, grannar, arbetsförmedling och så vidare. De anammar valda delar, förkastar eller strider mot andra. När de på detta sätt hanterar diskursen reproducerar de den samtidigt (se Mäkitalo denna volym). Den blir påtaglig och verklig genom deras levda erfarenhet; de gör diskursen till sin och är på så sätt själva ett säte för makt: ”In other words, individuals are the vehicles of power, not it’s point of application” (Foucault, 1980:98). Foucault har kritiserats för att individen inte blir mer än en marionett i strukturernas våld, men man kan lika gärna vända på det; att se individerna som producenter av makt gör en förändring av strukturerna möjlig. Diskursen reproduceras, men är ändå oförutsägbar och bräcklig (Foucault, 1980b; Thörn, 1996). Strider mellan olika positioner inom diskursen kan ge en ny riktning och därmed ett nytt innehåll i kategorin (se Mäkitalo denna volym). Individens handlingar och hanterande av diskursen kan således påverka innehållet i kategorin, vare sig dessa handlingar är en reproduktion av befintliga strukturer eller strävar åt ett annat håll. Reproduktionen är med andra ord inte helt förutsägbar. Att på detta sätt fokusera diskursers instabila karaktär är en strategi för att ge utrymme åt förändring och individuellt handlande.

Kapitlet ska därför läsas som ett försök att vara öppen mot nya riktningar inom ett tidigare ganska ”stängt” fält. Tillvägagångssättet är ett konstruktivistiskt perspektiv på sociala problem, vilket här innebär att ifrågasätta hittills blinda fläckar i vår förståelse (Lindgren, 1993). Konkret innebär det att ifrågasätta arbetslösheten som problem, rättare sagt se till hur arbetslöshet (re)konstrueras som problem och vilka alternativ, vilket motstånd som finns. Ingången till dessa processer är *känslan av att vara arbetslös* eller *känslor man har i egenskap av att vara arbetslös*.

Kapitlet är en vidareutveckling av ett tema i min avhandling och baseras i första hand på samma material, Nordiska museets insamling av arbetslösas minnen (”Arbetslösa berättar”), från 1995, även om det också är andra exempel och nya infallsvinklar som tas upp. Jag har även använt brev som jag samlade in genom ett upprop i Platsjournalen under samma tid samt intervjuer. Det är med andra ord inte dagsfärskt material som behandlas, utan det tidiga 1990-talets kris, där även en omfattande omstrukturering av arbetsmarknaden ägde rum.

Metodiskt har jag gått ”baklänges”; via teman i avhandlingen (som till exempel att känna sig arbetslös, ambivalens, frihet) har jag återvänt till materialet, läst om det, hittat nya teman och underteman. Därefter har jag systematiserat och rangordnat dessa teman, eller känslor i det här fallet, och ordnat det utvalda materialet utifrån dessa. I denna process har också nya underteman fallit ut. Jag har velat skriva ”nära” materialet och har försökt lyfta fram de arbetslösas egna

ord i så stor omfattning som möjligt. Jag har alltså arbetat kvalitativt och individnära och låtit materialet styra texten i hög utsträckning, för att frammana en förståelse av hur arbetslösheten känns (Vallström, 2002). Utan denna förståelse riskerar perspektivet att framställa arbetslösa som ”frivilliga offer” på ett individuellt plan: som om de vore helt fria att välja hur de ska känna sig. Ambitionen här är en närbesläktad, men kvalitativt annan: att analysera hur diskursen på en strukturell nivå *får till effekt* att individerna blir ”frivilliga offer”, men också hur denna färdiga position omförhandlas och förändras.

Utanförskap

Många arbetslösa har en känsla av att vara utanför samhället. Ensamhet och överklighet är besläktade känslor till detta utanförskap.

Signaturen IS¹⁹ skriver:

Jag känner mig fångad i en bur, oförmögen att ta mig ur den. Bitterheten hemsöker mig ibland, Jag, som har klarat av det mesta här i livet, står plötsligt inför ett problem som jag inte förmår mig klara av. Jag hittar inga medel som skulle hjälpa mig ur min bur. Jag känner mig utanför samhället, tillhörande en annan ras.

Jag kan förstå människor som har blivit arbetslösa och tar livet av sig pga det, det har hänt [...] Jag vill slippa min bur, jag vill bli åter den självförsörjande människa som jag en gång var. Jag vill bli en hel deltagande individ i det svenska samhället som jag är berättigad till.

Jag hittar bara inte de rätta metoderna för att uppnå det.

Jag undrar vems är dagens samhälle?

Hur skall den individen vara som vill bli medlem i det samhälle som finns idag?

Jag är vilsen och behöver en vägledare för att hitta dit igen, till samhället, till gemenskapen (KU 15 008).

Hon kom till Sverige från Finland i början på 1970-talet, arbetade först som ensam kvinna på ett bruk, men tyckte det blev för slitsamt och enformigt. Efter skilsmässa och genomgången socionomutbildning kom hon tillbaka till arbetslivet just som konjunkturen vände neråt, i början av 1992. Fram till skrivande stund (1995) har hon bara haft ett vikariat på 7,5 månad, sedan ingenting. Självser hon anledningen till sin arbetslöshet i sin situation som äldre, invandrare och kvinna (se inledningen denna volym, om att vissa kategorier räknas som mer arbetslösa än andra). Hon tycker sig ha klarat av en mängd svårigheter i sitt liv, men arbetslösheten anser hon sig inte klara av. Dels för att hennes ekonomi är mycket dålig och dels på grund av isoleringen från resten av samhället, åskådliggjord i citatet ovan. Sammantagna tycker hon att dessa faktorer gör att rörelse-

¹⁹ Personen ifråga har uttryckligen önskat att bli refererad på detta sätt.

friheten blir begränsad (ibid.). Det som kunde ses som en frihet från arbete blir alltså snarare till en känsla av ofrihet och maktlöshet. Citatet länkar också ihop lönearbete med medborgarskap; att försörja sig genom avlönat arbete är kravet för att bli en ”hel, deltagande individ i det svenska samhället”.

En 45-årig man från västra Sverige skriver:

Varje dag är ett utanförskap. Det finns ingen gemensam nämnare med andra människor. Även om arbetslösheten gör att man träffar människor i en liknande situation, arbetslöshet, så är bakgrunden olika. Även om jobbsöket är gemensamt, så finns där ingen gemensam nämnare som håller oss arbetsökande samman. Upplever mig själv som ett ensamt, hungrigt rovdjur. Beredd att sätta klorna i första bästa byte, arbete. [...] Som arbetslös står man hjälplös vid sidan om allt och alla. Med sin egen osäkerhet om vad andra ska tycka och tänka, är det lätt att kanske få en vanföreställning om sig själv som egendomlig (KU 15 298, jämför brev 21).

Att vara arbetslös tycker han är ett ensamarbete och inte minst ett ”lön-löst” arbete. När han var i arbete kunde han tänka att det verkade skönt att vara arbetslös, men det tycker han nu var ”enfaldigt” tänkt (ibid.). Kategorin arbetslösa beskrivs här som en enbart extern kategorisering, utan motsvarighet i någon intern känsla av samhörighet (Jenkins, 1997). Det finns en paradox i att bli behandlad som tillhörande en kategori, samtidigt som man dels inte känner någon tillhörighet i kategorin, och dels tilldelas ett individuellt ansvar för sin situation (Andersson, 2003, s. 50, 92).

Utanförskapets ofrihet kan också beskrivas som en instängdhet, en känsla av överklighet och brist på anknytning till den omgivande världen. En kvinna född 1953, från södra Sverige, uttrycker det så här:

Det känns ofta som om jag sitter i en glasbubbla och allt händer utanför mig [...] Det spelar ingen roll vad jag gör eller anser, jag är ändå utanför och åsidosatt och kan inte påverka någonting [...] Jag är en pusselbit som inte passar in någonstans. Det är bara tjugotre år kvar till min pensionering (KU 15 065).

Att stå utanför samhället innebär känslan av att inte bidra till det och en därmed sammanhörande känsla av att inte ha något att säga till om. Känslan bottnar i en grundläggande modern norm där lönearbete är ett av de informella kraven för medborgarskap. Utanförskap och maktlöshet är därför besläktade känslor. Utanförskap och ensamhet hör också nära samman och omvittnas även av dem som i övrigt tycker sig ha funnit sig väl tillrätta med arbetslösheten. Så skriver en kvinna, 47 år, som tidigare arbetat ”på bandet” på Volvo, att hon gick hemma ett tag och hade mycket att göra. Men hon var van vid att ha människor runt omkring sig, och kände kravet att vara ”tillhanda” (beredd på arbete) som ett hinder för att planera långsiktiga projekt. Det gjorde att det kändes ”ensamt och ofritt”

att vara arbetslös, skriver hon, vilket anknyter till citatet ovan, där utanförskapet beskrivs som instängdhet, brist på frihet (KU 14 669, jämför KU 14 934, KU II 15 694, KU 14 960). Åter kan vi se att det som kunde utgöra en frihet från lönearbete blir till en ofrihet på grund av arbetslöshetens tillskrivna onormalitet. Normalitet blir en *förutsättning* för frihet ur denna synvinkel, eller rättare sagt: friheten är alltid villkorad, bestämd och begränsad i relation till vad som betraktas som normalt.

Värde och skam

Flera arbetslösa känner sig värdelösa, som ett slags andra-, eller till och med tredje- klassens medborgare. Känslor av skam ligger då nära till hands (jämför Starrin, 1996). I min egen insamling av brev via Platsjournalen fick jag kontakt med en kvinna från en mindre stad i Mellansverige som hade passerat 50-årsstrecket.²⁰ Som svar på min fråga om ljusa sidor av arbetslösheten skriver hon att hon fick tillfälle att läsa konsthistoria, vistas mycket i naturen och umgås med vänner: "livet kändes ganska ok trots allt" (Brev 21). På frågan om de mörka sidorna beskriver hon sina skamkänslor i början av arbetslösheten och hur hon hanterade dem. Först undvek hon att gå ut överhuvudtaget och undanhöll sanningen så länge det gick, genom att påstå sig vara sjukskriven (vilket hon också var i början) för att sedan säga sig ha blivit hemmafru på heltid: "även då uteblev följdfrågor". För mer avlägset bekanta lyckades hon och maken hålla arbetslösheten hemlig ganska länge, men för de i närheten blev sanningen uppenbar när kvinnan ertappades på livsmedelsaffären under kontorstid. Hon beskriver avslöjandet som skönt, men smärtsamt. Sina känslor beskriver hon så här:

Ofta känner jag mig orkeslös, en värdelös samhällsparasit som inte kan försörja mig själv. En andra klassens medborgare som inte har några rättigheter kvar och som lever på samhällets baksida, en andra klassens medborgare. Som arbetslös har man inte ens rätt att stå i bostadskö var som helst, hyresvärderna kräver att man ska ha fast arbete, a-kassa räknas inte som inkomst. Svårigheter är det också att få banklån och kreditkort. Har man gått arbetslös länge så upplever jag att omgivningen tycker att "hon är nog lite konstig hon, det är nog något fel på henne eftersom hon inte får något arbete, men hon kanske inte söker något heller, hon kanske bara är slö". För dom som fortfarande har arbete har konstigt nog alltid lösningen på hur vi arbetslösa ska gå tillväga för att lyckas få ett nytt arbete (ibid.).

Åter ser vi här kopplingen mellan medborgarskap, normalitet och lönearbete.

²⁰ I den insamlingen ställde jag frågan om positiva respektive negativa sidor med arbetslösheten, vilket gör att svaren till en del avviker från det självbiografiska materialet, där jag inte påverkade stödfrågorna.

En 30-årig man beskriver en motsvarande koppling mellan arbetslöshet, bristande rättigheter i samhället och känslan av att vara värdelös. Han skulle låsa räntan till sina lån och gick till banken, där han möttes av ett nej på grund av att han var arbetslös: ”Det kändes precis som om man var laglös, inte önskad. I det här samhället som en tredje klassens medborgare” (KU 14 925).

I mötet med arbetsförmedlingen uppstår liknande känslor hos en yngre kvinna. Hon känner sig redan utförsäkrad när hon går dit, skriver hon, ”känner mig som en b-människa. Det kändes som om jag var till besvär [...] Det som kommer upp i mitt huvud hela tiden är ’arbetslös’. Det klingar fult på något vis” (KU 14 930). Att smyga med sin arbetslöshet och att känna sig i vägen på arbetsförmedlingen bottenar i en identifikation i kategorin arbetslöshet som fungerar stigmatiserande och korrigerande på det egna självet, inom individen: ”arbetslöshet, det klingar fult på något vis”. I fallet när banken nekade låsa ett lån på grund av arbetslöshet sker kategoriseringen utifrån, vilket också leder till stigmatisering och korrigering av individen. Det är samma maktstrukturer, emanerade ur det förutbestämda innehållet i kategorin arbetslöshet, som verkar inom och utom individen. Trots det kan man använda sig av Jenkins definition av *extern* respektive *intern kategorisering*, där själva dialektiken mellan tillskriven kategori och känd identitet är den process där reproduktionen av makt äger rum (Jenkins, 1997; jämför Hertzberg denna volym). Att bli behandlad som arbetslös inverkar på hur pass arbetslös individen känner sig, men den erfarenheten lär också ut hur man ska känna sig som arbetslös. Medlidande, motvilja, förakt och anklagande är exempel på hur de arbetslösa tycker sig bli bemötta, vilket får konsekvenser för hur de känner sig, oavsett om attityderna är verkliga eller inbillade. En ung kvinna skriver:

Det jag känner är stressande är arbetsförmedlingen som hänger en hack i häl, skickar en massa hotelsebrev: om jag inte hör av mig inom två dagar till exempel drar dom in a-kassan och så vidare. Jag har känt mig psykiskt slut många gånger, jag har haft sömnsvårigheter och diarré och migrän. Jag har försökt sätta fingret på vad det kan vara men har bara kommit fram till att jag måste ha ett jobb för att kunna fungera som en normal människa igen. Att vara arbetslös är ingen dans på rosor om nu alla statliga anstalter tror det, vilket jag tror att de tror (KU 14 654).

Att om och om igen få nekande svar på sina ansökningar förstärker känslan av värdelöshet och bekräftar den fortsatta tillhörigheten till kategorin, vilket återigen visar hur själva kategorin blir stigmatiserande. En anonym berättare skriver att hon blev mer och mer påverkad av alla avslag och att hon till slut kände sig totalt nedslagen och misslyckad (KU 14 963). Även andra arbetslösa i materialet har vittnat om att de inte orkar få fler nekanden, och därför drar sig för att söka fler jobb. Men då riskerar de att betraktas som lata och därmed drabbas av ännu mer

långtgående ekonomiska och sociala sanktioner. På så sätt riskerar de arbetslösa att hamna i en nedåtgående spiral av bristande självkänsla.

För en 43-årig kvinna från södra Sverige infann sig känslan av att vara värdelös redan innan arbetslösheten. Hon sa upp sig efter åtta år på en fabrik, eftersom hon inte ville bli som de ”utslitna tanter” hon såg på sin arbetsplats. Istället började hon studera på folkhögskola, men misslyckades med studierna. Eftersom hon inte klarat alla ämnen det första året fick hon inte fortsätta på nästa:

Det var nog då som jag började undra, då som jag började känna mig värdelös. Jag blev ju klassad som mindre kunnig inom vissa områden. Att jag sen var mer kunnig inom andra områden, det togs det ingen som helst hänsyn till. Alltså tappade jag lusten för att fortsätta studera, jag dög ju inte [...] Sen dess har jag varit arbetslös, kalla det gärna frivilligt, för på sätt och vis är det ju det.

Nu, efter ett år som helt arbetslös har jag också insett att jag är värdelös inom arbetsmarknaden så som den ser ut idag, jag är helt enkelt för gammal. Vem vill idag anställa en 43 år gammal ”tant” utan utbildning och med ”bara” åtta års arbetslivserfarenhet bakom sig? Ja, inte är det många inte, jag har i alla fall inte hittat någon [...] Alltså är det bara att inse fakta, jag är och förblir arbetslös, okunnig och värdelös för samhällets fortsatta utveckling (KU 14 908).

Hon skriver också att ju längre en person går arbetslös, desto mer tillbakadragen blir man, rädd att få ett jobb och behöva börja om från början (ibid.). Den nedåtgående spiralen beskrivs här som driven av en rädsla, där nya misslyckanden bekräftar den egna känslan av att vara utan värde i samhällets ögon. Att hamna i den positionen förutsätter i sig ett utanförskap, man är någon som samhället kan betrakta, utan att själva kunna vara delaktig i det.

En medelålders man skriver: ”att vara arbetslös är att ha mardrömmar om nätterna och svårt att sova, att känna sig utslagen och fråntagen sin rätt i samhället där man inte längre är efterfrågad” (KU 14 778). Här ser vi hur känslorna utanförskap och värdelöshet löper samman i en springande punkt. Den som är efterfrågad i samhällsgemenskapen hör också till den. Det är marknadens logik om utbud och efterfrågan som översätts till samhällets relation till individen, där samhället blir synonymt med marknaden och individen, eller snarare subjektet, med varan. Att sälja sin arbetskraft glider över i ett krav på att sälja sitt själv. Det måste då vara ett ”själv” som efterfrågas, som duger på arbetsmarknaden och som har de rätta moraliska kvaliteterna. Här möts de två argumentativa traditioner som Åsa Mäkitalo tar upp: arbetsmarknadens logik och individens moraliska status i producerandet av den Kompetente Arbetssökanden, som Daniel Persson Thunqvist uttrycker det (Mäkitalo; Persson Thunqvist, denna volym).

Vrede, besvikelse, bitterhet

Den dagliga paradoxen att stå till arbetsmarknadens förfogande men aldrig vara efterfrågad gör att individen känner sig värdelös. Men denna paradox kan också väcka vrede bland de arbetslösa: ”Inte kan man år efter år stå till arbetsmarknadens förfogande. Det blir i det långa loppet en djup, kränkande cynism. Varför stå till någons förfogande som verkar ge självaste f-n i en?” (KU 14 946).

Vreden riktas ofta mot politiker som man uppfattar utövar en sned fördelningpolitik, där de som har mycket får mera och där man sparar på dem som redan har det knapert (KU 15 298, KU 14 945, se ovan, KU 14 930). En 38-årig före detta kontorsarbetande kvinna skriver:

Jag tycker att ordet arbetslös har en negativ klang och att arbetssökande låter bättre, mer aktivt och lättare. Trots allt är de flesta arbetssökande inte utan arbete för att de inte vill arbeta, utan för att de p g a arbetsbrist, konkurser eller liknande har blivit utan arbete. Därför blir jag så arg och besviken när politikerna hela tiden ska försämma för de som redan har fått det sämre. Det är fel att behöva leva på bidrag och liknande, men det känns som politikerna sparkar på de som redan ligger ner. Sänkningen av a-kassan från 80 till 75 % kommer inte att få fart på Sverige (KU 15 059).

Med utgångspunkt i ett betygande av arbetslösas arbetsvilja, vilket är nödvändigt för att kunna kräva något överhuvudtaget, riktas kritiken mot en politik som upplevs som orättvis. Den kan bara betraktas som orättvis om man utgår från att den arbetslösa är *förtjänt* av samhällets stöd och att de dessutom helst har råkat i olycka *utan egen förskyllan*. Utan dessa betygelser finns risken att bli anklagad för lättja och parasitism, för att vara en *oförtjänt* arbetslös som bara har *sig själv att skylla* och därmed inget alls att säga till om (Andersson, 2003:28; Howe, 1990; Sjögren, 1997; Tierney, 1958; Jordanson, 1998; Mäkitalo denna volym).²¹ Så länge den arbetslösa intar positionen som förtjänt, som offer, finns ett visst utrymme för kritik av den externa kategoriseringens yttringar.

En ung kvinna från norra Sverige skriver att de fattiga blir fattigare med regeringens politik. Hon tillägger att hon hoppas hon inte varit för hård mot regeringen med detta uttalande (KU 14 655, se även KU 14 802, KU 15 068; Andersson, 2003:86, 94). En annan kvinna skriver att hon tidigare varit en glad och utåtriktad människa, men att arbetslösheten gjort henne tystlåten och bitter: ”den har gjort mig till en hård och bitter människa som jag inte känner igen. Min man säger att jag kan göra vad jag vill, men jag har handlingsförlamning” (KU 14 954).

²¹ Begreppsparet förtjänt/oförtjänt härrör från fattigvården från förra sekelskiftet, men lever kvar än idag i synen på arbetslösa.

Depression och handlingsförlamning

De känslor som kanske förknippas allra mest med arbetslösheten är depression och passivitet. Här har jag dock valt ordet handlingsförlamning hellre än passivitet, dels för att det är ett uttryck som används i beskrivningarna, dels därför att jag tycker det är ett bättre begrepp än passivitet. Passivitet har fått en nedvärderande klang, en ton av anklagande över att en person inte är aktiv (se Levin, denna volym). Handlingsförlamning beskriver ett tillfälligt *tillstånd* som man drabbas av, inte en *egenskap* som tillskrivs individen. Även här ligger maktlöshet nära, i meningen *inte mäkta med*, eller inte känna att man kan påverka sin situation.

En kvinna från en större stad på västkusten, född 1940, skriver: ”Man känner sig handlingsförlamad. Jag som alltid har känt mig trygg i mig själv. Alltid varit glad och pigg. Så är det inte nu [...] trött ända in i själen” (KU 14 958). Hon får kortare jobb mellan arbetslöshetsperioderna och tycker det blir värre för varje gång hon på nytt blir arbetslös. När hon lämnat den efterfrågade beskrivningen av ”en dag i mitt liv” hittar hon visserligen mer positiva sidor med att vara arbetslös: ”Så ibland tänker jag att det är skönt att vara arbetsbefriad”. Men hon avslutar brevet med orden ”innerst inne känner man sig värdelös” (ibid.). Trots slutsatsen blottas här en glimt av en annan tolkning av den arbetslösa tillvaron, som pekar på en ambivalens i situationen.

Mannen som nekades låsa sina lån i exemplet ovan, tyckte det var pest att gå hemma (jämför Andersson, 2003:79f). Han skriver att han led av ”oföretagsamhet” och drack alkohol för att ”lindra tiden”, som han uttryckte det (KU 14 925). Han avslutar sin berättelse med ett försök att beskriva sina känslor:

Mina innersta känslor är svåra att skriva om men jag gör ett försök. Jag känner mig lurad av en regering som sa sig tillhöra arbetarklassen, men som inte styrde upp den här Moder Svea på rätt köl under de mest hektiska åren i slutet av 80-talet utan bara teg och ville ha politiska poänger [...] Jag känner mig dubbelt lurad när samma regering, efter en borgerlig regering, slår på de små och sjuka och vill ha sänkningar både här och där. Sviken, tappad, aldrig återfunnen. Jag känner mig rotlös som om jag inte behövs i detta moderna samhälle, där en del ska ha tre, fyra jobb och sedan en del inget alls [...] Jag har lärt mig så mycket på att vara arbetslös bli att fylla i blanketter i två exemplar, ta kontakt med Cirkus Försäkringskassan i [x-stad], tala med öm röst då man egentligen bara vill skrika rakt ut (KU 14 925).

Känslorna blir här en ingång till en samhällskritik, ett slags motstånd mitt i maktlösheten. De pendlar mellan ilska och uppgivenhet, mellan arg kritik och känsla av utsatthet.

Just uppgivenhet är en känsla som många arbetslösa vittnar om. Den 45-åriga man som skrev om varje dag som ett utanförskap beskriver arbetslösheten som en dränering av kraft, något som suger musten ur honom:

Arbetslösheten är som ett knivhugg i ryggen, ett hål där livet och luften sakta sipprar ut ur [...] I mitten av december 1992 orkar jag inte längre. Jag släpper taget och ”drar täcket över huvudet”. Jag känner hur jag faller ned i den djupaste avgrund. Allt blir svart omkring mig. Försöker förklara för min son att jag just nu inte mår så bra och att jag inte orkar speciellt mycket.

Jag orkar nu inte med några sociala kontakter, ännu mindre orkar jag med mig själv. Vänder på dygnet. Upplever handlingsförlamning och livströtthet. Inget kan påverka mig. Samtidigt, långt borta inom mig finns där en medveten strimma av ljus och hopp. Måste komma tillbaka till verkligheten. Ta hand om min son. Ta hand om mig själv. Ta hand om min kärleksrelation [...] Vill hon ändå ha mig? Jag som nu känner mig som en skurtrasa, upphängd på tork för att den gjort sitt (KU 15 298).

”Träsket”

Den färd neråt som beskrivs i citatet ovan har av en del arbetslösa fått det symboliska namnet *träsket* (Andersson, 2003:74f). Tillvaron i träsket karakteriseras av handlingsförlamning, bristande tidsstruktur, omvända dygn och ibland missbruk av olika slag. Träsket beskrivs oftare som ett hot eller ett passerat kapitel än som det aktuella tillståndet, dels eftersom det i stor utsträckning är just ett hot, dels eftersom det är ett tillstånd av kaos, långt från skrivandets krav på struktur.

Många beskriver en daglig kamp för att hålla motivationen uppe, motivationen att söka jobb, städa eller bara att ta sig upp ur sängen. Det är något som också framhålls i råd till arbetslösa, i handböcker, artiklar och på arbetsförmedlingen: skaffa struktur, var aktiv, sök jobb. På så sätt är diskursen självmotsägande: den arbetslösa förväntas må dåligt, men måste ändå tvingas att fungera som aktiv eller ”kompetent” arbetssökande (se Persson Thunqvist denna volym). En kvinna från en mellanstor stad, 44 år, skild och med två tonårsbarn skriver att hon varit arbetslös i två år och att det är mer än hon står ut med. Hon mår dåligt, orkar ingenting och måste tvinga sig till att sköta de vardagliga rutinerna. Hon fortsätter: ”Jag känner mig arg, avundsjuk, ensam, ledsen och det lilla självförtroendet man hade är helt borta” (KU 14 754).

Ofta blandas många känslor, ibland motstridiga, på det här sättet i berättelserna om arbetslösheten. Känslorna är det jobbigaste med att vara arbetslös, skriver en 42-årig arbetslös kvinna från södra Sverige: ”Dom åker berg- och dalbana varenda timme på dygnet. Och det värker i bröstet.” Hon skriver om hur arbetslösheten gett henne ilska, besvikelse och sorg, men också om glädje, ödmjukhet och emellanåt en ”förlamad tacksamhet”. Ambivalensen är ett genom-

gående tema i hennes beskrivning, hon skriver att självkänslan rinner ut med diskvattnet varje morgon och att gråten aldrig är långt borta, men skäms i samma stund när hon jämför sig med de fattiga människor hon arbetat med som volontär i Chile, innan hon blev arbetslös. Hon har det ju bra jämfört med dem, men skriver också att ”det är liksom inte riktigt kul att ha det så här”. Hon är ensamstående med ett barn på tio år och lever på existensminimum. Mannen i det längre citatet ovan uttrycker skillnaden mellan arbete (lön) och arbetslöshet (a-kassa) som en växling från karusell till berg och dalbana:

Lön, bidrag, räkningar – ger lite kvar
A-kassa, räkningar – inget kvar.

Lön – varje dag mat
A-kassa – fastedagar.

Från livets karusell
Till livets berg och dalbana (KU 15 298).

Han skriver om hur perioder av depression varvas med hoppfulla perioder då han känner sig upprymd: ”Två år av mardrömmar, ångest och depression blandat med upprymdhet. Var skall detta sluta? När ska det ta en ända?” (ibid.). En plats i ett ALU-projekt²² medverkar till en förändrad situation:

Härligt att få vara tillsammans med människor igen. Härligt att ha arbetsuppgifter tillsammans med andra människor. Social gemenskap. Upplever nu, att jag har mer tid. Dagarna är inte längre lika svarta. Känner att jag har mer tid till min kärleksrelation. Det är fortfarande pengar som saknas men jag mår mycket bättre än vad jag gjort på mycket länge. Ett par månader i hetluften. Känner mig behövd. Behöver själv stimulansen från ”arbetskamrater” och kursdeltagare (ibid.).

”Räddningen”

När tillvaron i träsket (eller hotet om en sådan tillvaro) bryts, beskrivs orsaken till vändningen ofta som ”räddningen” av de arbetslösa. Det kan symbolisera alla möjliga anledningar till att strukturera tiden och/eller ge den mening; en hund att rasta, en dator att sysselsätta sig med, någon annan att ta hand om, kristen tro, eller som i fallet ovan; en så kallad arbetsmarknadspolitisk åtgärd (Andersson, 2003, s. 74). Det som i dessa citat beskrivs som häftiga växlingar kan också ses som ett utslag av en grundläggande ambivalens, dels mellan motstridiga känslor, men också mellan det förväntade och det individuella. Det förväntade behöver då inte vara samma sak som det negativa; det kan också vara en fråga om att växla från en förväntad känsla till en annan. En 22-årig kvinna från ett mindre samhälle

²² Arbetslivsutveckling, en form av praktik som ersattes på a-kasse-nivå och som var vanlig på 1990-talet, se Mäkitalo, denna volym.

i Norrland beskriver en sådan förändring. Hon skriver att hon först tyckte det var skönt att vara arbetslös eftersom hon, trots sin ringa ålder, arbetat oavbrutet sedan hon slutat skolan. Det som hände var att hon, med egna ord, blev ”oerhört lat”. Hon sov och tittade på TV och gjorde i princip inget annat:

Man varken diskar, städar, plockar ihop eller bäddar sängen. Finns det ingenting att se på tv-n spelar man tv-spel eller läser en bok. Dagarna går och blir till veckor, veckorna blir till månader och man gör absolut ingenting. Man vill inte göra någonting. [...] Arbetslösheten gjorde mig till en lat, trött, sur människa. Jag hade ingen glöd. Allt gick i svart fast man egentligen inte insåg det då. När jag började en utbildning blev det en vändning på mitt trista liv. Nu har jag blivit glad, pigg och en harmonisk människa, och får saker och ting gjorda. Min syn på livet har definitivt förändrats. Jag tycker att livet är alldeles för dyrbart och kort för att slänga bort det på att sova och inte göra något (KU 15 316).

Kvinnan är en del av en hel grupp unga kvinnor som skrivit till Nordiska museet och som verkar ha gått samma kurs och skrivit inom ramen för den. Deras berättelser är likartade och jag ser dem som formade av omständigheterna i hög grad; en beskrivning av en tillvaro i träsket där kursen kom som en *räddning*.

Att deras text på detta sätt är diskursivt formulerad, eller *färdigberättad*, gör dem dock inte mindre sanna eller verkliga. I själva verket ser jag det som ett exempel på det jag skrev inledningsvis: att diskursen reproduceras på individnivå och att den i varierande grad är *kännbar* för de arbetslösa. Kvinnan i citatet ovan har utan tvivel *känt sig arbetslös* i ordets mest ”svarta” bemärkelse, men också i uppfyllandet av bilden av den aktiva arbetssökande som lyckats få struktur på tillvaron.

Att känna sig arbetslös innebär att identifiera sig med kategorin arbetslöshet, som i sin tur är diskursivt reglerad som något negativt. Identifikationen innebär på så sätt i sig en stigmatisering. Denna process av identifikation och stigmatisering är nödvändig för att uppnå normalitet *som arbetslös*; att vara lidande är nödvändigt för att visa sig förtjänt av samhällets stöd. Det är dock en bräcklig normalitet som kräver ett dagligt repeterande av arbetsviljan inför sig själv och andra, för att den arbetslöse inte ska definieras som oförtjänt (Howe, 1998).

Det finns också en utväg ur träsket; ”räddningen”. Den kan också beskrivas som en färd mellan olika faser, där ”nyorientering” utgör slutpunkten (Andersson, 2003, 72). Det är ett tillstånd i transit, och innebär att man blir en aktiv eller kompetent arbetssökande. Men det förutsätter att man lyckas att få ett arbete: tiden i transit är begränsad. På detta sätt avlöser nedåtgående och uppåtgående spiraler varandra, vilket av de arbetslösa upplevs som att åka känslomässig berg och dalbana.

Ambivalens

En del berättelser kretsar mer än andra kring själva motstridigheten i den nya situationen som arbetslös. I själva ambivalensen finns intressanta relationer som jag vill analysera som ett slags nycklar till fältet arbetslöshet, i enlighet med den strävan att söka ”öppna” det mot andra tolkningar än de givna som jag beskrev inledningsvis. I första hand kommer jag att analysera den ambivalenta relationen mellan utanförskap och frihet. Ovan har vi sett exempel på hur utanförskapet inte innebär någon frihet, eftersom normalitet krävs för att uppnå frihet, närmare bestämt en samhällsligt sanktionerad frihet. Ändå finns spår efter en annan frihet i materialet. Poeten János Kató skriver:

Fri från arbete

Sårad och utstött

I frihet

utan gränser

blomstring

eller undergång

gäller!

(KU 14 781)

Arbetslösheten rymmer här både ett hot och en möjlighet, utgör en potential för både utanförskap och frihet. På ett liknande sätt beskriver en arbetslös kvinna hur hennes känsla av utanförskap byts mot något annat. Hon skriver att en bild växte fram inom henne, en bild av hur hon levde och skulle leva framöver. I bilden går hon längs en plexiglasskiva. På andra sidan finns de ”tillhörande”, de som arbetar. Hon kan se dem och längta dit, men får inte komma in igen. De tillhörande ser tillbaka på henne med förakt. Hon beskriver det som en mycket omskakande och skrämmande insikt, och bär med sig denna bild under en lång period. Men så småningom växer en annan insikt fram:

Men då! Då är jag ju fri! Om jag ändå inte får vara med i samhället, då kan jag ju göra vad jag vill! Ingen bryr sig, så då så!

Och detta var samtidigt som man diskuterade i massmedia en norsk professors bok om att Varför ska man arbeta? Varför anses det så viktigt? Vad är det i vår kultur som gör att vi definierar oss efter vårt arbete och anser att den som är arbetslös är värdelös?

Jag har inte läst boken än, men den debatten hjälpte mig (KU 15 095).

Lite senare i uppteckningen skriver hon att hon har fått en sådan glädje, och att lugnet har djupnat (ibid.). Utanförskapet *definierades om* till frihet, vilket gav plats för nya känslor. En man skriver att arbetslösheten sått två frön i honom, ett negativt och ett positivt. De negativa känslor han förknippar med arbetslösheten

är trötthet, besvikelse och aggressivitet. Det som är positivt är att han fått utrymme för sin kreativitet. I en tänkt dialog skriver han:

Vad är botemedlet mot denna farsot?

Meningsfullhet. Men vägen dit är lång (KU II 15 774).

Trots att han har sina skapande intressen verkar han ha svårigheter att skänka mening åt sitt liv, vilket visar sig när han beskriver sina känslor ytterligare: ”Jag får en känsla av otillräcklighet, oduglighet, frustration och utanförskap” (ibid.). Kreativiteten blir inte ”på riktigt”, fungerar inte som det erkännande av samhällstilhörigheten som ett avlönat arbete är. Krasst uttryckt är det svårt att hitta meningsfullhet i något som ingen betalar för. Sett ur en mer existentiell synvinkel förvandlas görandet till varande och blir till en fråga om en förlorad relation till omvärlden som individen upplever när han/hon inte är efterfrågad eller behövd.

En kvinna skriver först att hon känner en stor frihet, att hon har tid för sina närmaste, kan själv ta hand om sin son och studera data och engelska; en känsla av frihet och självbestämmande som sedan blandas med andra känslor:

Jag har tid, tid, tid. Jag kan göra vad jag vill, det är som att från att ha varit slav böjd under arbetets ok och tristess ha blivit utsläppt i frihet, Det är just så jag känner, en stor frihet. Men samtidigt kommer vemodet på tanken av alla dessa arbetsår och studier [...] Jag har oftast avskytt mitt arbete. Arbetskamrater, en del som man kanske inte alls tycker om, men ändå är tvungen att träffa och arbeta ihop med, och krävande, sjuka människor [...] det är en sån stor glädje att få planera varje dag precis som man vill [...] Jag cyklar, promenerar, bakar, lagar god mat, stickar, läser, umgås med människor som jag tycker om, kanske får jag tid att bygga upp ett socialt kontaktnät.

Men, jag säger men. Så kommer det över mig hur fel det är ändå att behöva vara arbetslös och få pengar utan att arbeta [...] Jag duger inte som arbetskraft längre. Jag nästan skäms att skicka iväg mina betyg och ansökningsblanketter. Jag känner mig patetisk och utslagen (KU 14 747).

Här kan man verkligen tala om en känslornas berg- och dalbana, men vid närmare påseende är det snarare fråga om just dubbla, nästan samtidigt känslor. I början och i slutet av citatet finns spänningen mellan utanförskap och frihet, fast här i omvänd ordning; citatet börjar i en känsla av frihet och slutar i en känsla av att vara ”utslagen”. Det är en frihet besmittad av ett ”förgäves”, präglad av meningslöshet. Men här finns också en tudelad användning av ordet frihet i sin tur. Dels finns frihetskänslor förknippade med en lättnad från ”arbetets ok”, dels finns friheten i att själv få planera sin dag. Friheten visar sig vid närmare påseende vara en fråga om både *frihet från* något och *frihet till* något.

Lättnad

Den arbetslösa tillvaron upplevs ibland som en lättnad från ett problematiskt arbetsliv. Den upplevda friheten blir då en *frihet från* något. En av de arbetslösa skriver att hon skulle vilja bidra med en lite speciell vinkling av problemet, nämligen om man blir arbetslös från ett jobb som man vantrivs med. Hon arbetade som vårdbiträde och blev varslad. Motstridiga känslor kom upp inom henne, dels frihet, dels osäkerhet. Lättnaden var inte odelad eftersom hon hade lärt sig att man ska vara stolt över att ha ett arbete, man ska göra rätt för sig, inte vara arbetsskygg och inte leva på bidrag. Mitt i omställningen drogs varslet tillbaka och kvinnan utsattes på nytt för känslostormar (KU 15 072). Själva omställningarna upplevde hon som oerhört arbetsamma.

En annan kvinna beskriver hur arbetet som vikarierande socionom blev alltför slitsamt, med ständigt nya arbetsplatser och långa resor till arbetet, vilket i kombination med privata problem gjorde att hon kände ett *behov* av perioder av arbetslöshet för återhämtning och vila. Hon skriver att det finns inga platser för vila, som samhället är organiserat, om man inte är direkt sjuk (KU 14 892; Andersson, 2003, s. 109). Här får man påminna sig om att materialet är skrivet under första hälften av 1990-talet, då den samhälleliga synen på sjukskrivna var annorlunda än idag. I den uppföljande insamlingen skriver kvinnan att arbetslösheten inneburit att hon kunnat utveckla sig och leva ett flexibelt liv, och att det har känts som en lättnad att slippa vissa sidor av arbetslivet (KU II 15 781). Ytterligare en kvinna skriver om arbetslösheten som en lättnad. Hon fick sitt första arbete redan i tonåren, genom en bekant:

Det var ett fabriksjobb där man packade, adresserade och plastade veckotidningar. Det var tungt, monotont, stressigt, tråkigt och smutsigt. Första veckorna där var jag helt övertygad om att sluta direkt för det var det värsta tänkbara för en osäker och blyg tjej som jag. Arbetskamraterna var tjejer och killar som var minst fem år äldre än jag och ledningen var inte de vänligaste man kan tänka sig. När jag sa hemma att jag ville sluta blev jag övertalad varje gång att inte göra det, för ”det var ju ändå ett jobb”. Jag gled in i en annan värld, anpassade mig, vande mig och när jag väl lärde mig maskiner och dylikt så såg jag bara pengarna (KU 15 009).

Under en sjukskrivning för ryggproblem började hon se sig om efter något annat och sade upp sig när hon hittade en reseledarutbildning utomlands:

Jag jobbade en månad efter den dagen, men jag tror att jag började min förändring redan då. Jag kunde slappna av och öppna mig för [pojkvännens namn] och resten av världen, det var som om en sten sakta höll på att försvinna från mina axlar (ibid.).

Efter sju månader av arbetslöshet hamnar hon på en ungdomspraktikplats, där hon vantrivdes och kände sig utnyttjad: ”Ännu en gång var arbetslösheten en befrielse för mig” (ibid).

En man beskriver sina dagar och deras innehåll av hushållsarbete, hundrastning och att sitta vid sin dator. Han skriver att det kan verka enformigt, men att han hade haft mycket tråkigare på en del arbeten (KU 14 919). En äldre kvinna i materialet som samlades in via Platsjournalen skriver att hon haft tråkiga och monotona arbetsuppgifter och att arbetslösheten känns ”som att hämta andan i livet” (Brev 20). Men lättnaden är inte heller här odelad. På min fråga om negativa upplevelser av arbetslöshet svarar hon att hon saknar sina arbetskamrater och tycker man blir lite ”ensam och udda” som arbetslös. Hon ser även ekonomin som ett problem.²³ Även här finns alltså en ambivalens mellan frihet och utanförskap.

I några fall har orsaken till arbetslösheten varit mobbing på arbetsplatsen, vilket självklart gör att arbetslösheten upplevs som en lättnad. ”I den posttraumatiska kris [...] känns arbetslösheten som en befrielse från ett ovärdigt liv”, skriver en kvinna (KU 15 093). Det är tredje gången i livet som kvinnan ifråga blir arbetslös och hon tycker det blir lättare för varje gång. Det hon tycker är svårt är att ”bygga” varje dag själv, utan att ha något eller några att relatera till i vardagen. Här ligger friheten nära både ensamhet och meningslöshet; det som ingen annan efterfrågar blir utan värde, relativt och skört, som i fallet med mannen ovan. Men samma byggande som här beskrivs som mödosamt upplevs av andra som en frihet, som vi också sett ovan.

Det behöver inte vara så dramatiska händelser som mobbning som gör att arbetslösheten känns som en lättnad. Ofta föregås den av en turbulens på arbetsplatsen, antingen på grund av varsel eller hotande varsel. Så skriver en medelålders kvinna att det var en enorm lättnad när hon lämnade arbetsplatsen, en arbetsplats som hon trivdes med och ett arbete hon älskat, men där klimatet blivit allt sämre i takt med företagets problem med lönsamheten (KU 14 779). I ett annat fall var det tvärtom så att arbetsplatsens turbulens orsakade frivilliga uppsägningar.²⁴ En man som arbetade inom fritidsförvaltningen i en större stad skriver att den nya chefen körde arbetsklimatet i botten och att flera sade upp sig samtidigt med honom på grund av detta: ”Då kändes arbetslösheten som en befrielse. Magsmärtor, dålig sömn och halsbränna försvann redan efter två veckor” (KU 14 630). Arbetslöshet kan alltså upplevas som en frihet från arbete, om arbete upplevs som ett sämre alternativ, vare sig det gäller sociala, arbetsmiljömässiga eller personliga problem. Det kan förstås ses som ett val mellan pest eller kolera, men jag har lyft fram dessa exempel för att relativisera normen

²³ Se Andersson (1997).

²⁴ Vilket bestraffas med ett par månaders avstängning från a-kassan i normala fall.

om arbete genom att visa att arbetslösheten på en individuell nivå kan upplevas som en befrielse.

Fri att

Hittills har vi alltså uppehållit oss vid *frihet från* något. Men vad är det arbetslösa känner sig *fria till* att göra, känna, tänka? Huvudsakligen är det fråga om två saker: dels att styra sin tid och sitt liv i större utsträckning och dels att förverkliga sig själva genom kreativa aktiviteter eller genom att lära sig göra ingenting och må bra av det, det vill säga gå ner i varv och ”hitta sig själv”.

Att arbetslösa mår bra av att aktiveras är en oomstridd ”sanning” som har en mäktig grund i den historiska betydelsen av arbetslinjen, det vill säga att man sedan 1930-talet fört en arbetsmarknadspolitik som syftar till sysselsättning i form av nödhjälpsarbeten²⁵ (vilket senare fick andra namn, se Persson-Thunqvist, denna volym) hellre än enbart kontant understöd: ”Kontantlinjen sades uppmuntra lättja och understödstagaranda” (Unga 1976: 78). Dessa tankegångar kan man tolka som ett omhändertagande, men kan också ses som symptom på en rädsla för vad människor ska ta sig till om de själva får bestämma över sin tid. Redan i industrialiseringens barndom fanns farhågor hos de styrande, över vad arbetarna skulle göra av sin fritid (Thompson, 1967). Rutinisering och aktivering är över huvud taget ett grundläggande sätt att ordna och disciplinera individerna i det moderna samhället. Följaktligen mår många arbetslösa bra av att aktiveras, vilket vi såg i några av exemplen ovan, där rutiniserad aktivering kom att upplevas som ”räddningen”. Men för andra framstår aktiveringen snarare som en påtvingad disciplineringsåtgärd. Det finns arbetslösa som klarar att disponera sin tid (eller är glada över att slippa strukturera den) och hitta mening i andra aktiviteter och relationer (Andersson, 2003, s. 113).

En man tycker det är en stor fördel att få planera sin tid själv. I hans fall är det framförallt måltider och träning som styr dygnsrytmen. Som arbetande var dessa aktiviteter anpassade efter arbetslivet, vilket gjorde att han hade svårt att hinna med familjelivet på kvällarna. Nu tycker han sig ha blivit mer social och mår bättre fysiskt när han själv får bestämma över sina mattider (KU 14 774). En annan man skriver att arbetslösheten betyder två olika saker för honom. Han anser det vara en lugn tillvaro och uppskattar att få planera sin tid själv. Å andra sidan upplever han det frustrerande att inte få något jobb (KU 15 030). Ett år senare skriver han att känslan av frihet är påtaglig och att det är ett privilegium att få planera sin dag själv, men att det fortfarande är svårt att få arbetsgivare intresserade. Han beskriver hur han ser på framtiden:

”Det är en ny, underlig känsla som jag har erhållit sedan jag blev arbetslös 1994. Jag har ingen entusiasm kvar till arbetslivet” (KU II 15 789). Han förklarar

²⁵ Senare en företeelse med andra namn, som ALU eller ungdomspraktik, se Persson-Thunqvist denna volym.

att han kan känna sig intresserad av de arbeten han söker, men saknar känslan av stimulans som han är van att känna vid tidigare förändringar i livet (ibid.). Det han beskriver skulle i tidigare forskning om arbetslöshet förmodligen beskrivas som resignation, en anpassning till en ”lägre” nivå. Jag vill pröva att omtolka känslan till att gälla en anpassning som inte nödvändigtvis behöver vara negativ. Det jag vill påpeka är att det inte finns något *av naturen givet* som säger att en tillvaro utan avlönat arbete måste vara ett lidande. Däremot ”måste” det vara så i vårt samhälle, vilket gör att det inte är något fritt val för varje enskild individ att känna som den behagar under arbetslösheten.

Många arbetslösa ägnar sig åt kreativa sysselsättningar av olika slag, måleri, skrivande, att sy eller till och med komponera musik. En kvinna skriver att hon alltid varit glad åt sina arbetslösheter och att hon alltid förknippat arbetslöshet med kreativitet och effektivitet. Hon sysselsätter sig i hemmet, både med rutinarbete och mer skapande verksamheter som att sy, måla om, laga saker (KU 14 642). Flera kvinnor har på detta sätt funnit en alternativ sysselsättning i hemarbete, vilket i sin tur skapar en annan underordning, eftersom det sätter kvinnor i en långvarig beroendeställning till män eller samhället. I avhandlingen har jag argumenterat för att själva den individuella tillfredsställelsen reproducerar asymmetriska genusrelationer. Makt, i Foucaults mening, behöver inte vara repressiv utan kan även vara produktiv till sin karaktär. Eftersom individen är ett säte för makt (a ”vehicle of power”) producerar hon sin egen disciplinering, som på ett individuellt plan ger tillfredsställelse och på ett strukturellt plan ger fortsatt underordning (Andersson:9, 116ff). Det som ur ett perspektiv kan te sig som ett brott mot diskursiva beskrivningar av arbetslösa, kan alltså passa in i en annan (under)ordning: relationen mellan könen, på en strukturell nivå. På en individuell nivå har flera kvinnor upplevt arbetslösheten som en befrielse från den ena halvan av dubbelarbetet, vilket skapat ett efterlängtat *existentiellt utrymme* (ibid.). Med existentiellt utrymme menar jag en möjlighet till eftertanke och reflektion, tid till självförverkligande i konstnärliga aktiviteter eller bara tid att ta det lugnare. Så skriver flera arbetslösa att de upplever ett större lugn som arbetslösa, att de känner mindre stress. En av dem skriver att hon inte längre är lika stressad, humöret har dämpats och att hon mognat av arbetslösheten (KU 15 318, jämför KU 15 241). En annan kvinna skriver:

Jag skulle önska att alla människor kunde uppleva och ta åt sig vardagen och naturen på ett lika härligt och positivt sätt som jag lärt mig. Jag har blivit mycket lugnare och kan idag njuta av livet ”varje dag”, inte bara under helgen eller semestern. Stress och ”måsten” gör sig inte längre så påminna. Idag tar jag mig mycket mera tid för mig själv och mina närmaste (KU 15 017).

Detta existentiella utrymme är minst lika efterlängtad idag som på 1990-talet när detta skrevs. Men, som jag diskuterade ovan, arbetslösheten ”får” inte ses som ett alternativ till ett stressigt arbetsliv, därför blir friheten förbjuden.

Förbjuden frihet

Den unga kvinna som förut hade ett slitsamt fabriksarbete skriver att omgivningen är mer oroad över hennes arbetslöshet än vad hon själv är (KU 15 009, jämför KU 14 961). Hon trivs med friheten och skriver att missnöjet ligger helt hos hennes omgivning. Men missnöjet påverkar henne ändå en del, eftersom hon känner sin arbetsfrihet ifrågasatt:

Hade önskat att det var frivilligt att känna som man ville. Jag tycker inte man ska behöva ha skuldkänslor för att man är en av de arbetslösa. Det skrivs och pratas så mycket om si och så många procent i den och den kommunen som är arbetslösa och jag är ”bara” en av dem. Är jag en sämre människa för att jag inte har något jobb, och framförallt för att jag trivs med det? (KU 15 009).

Det är inte frivilligt att känna hur man vill när man är arbetslös. ”Fel” känslor bestraffas på en rad olika sätt; genom andra människors avståndstagande, egna skuldkänslor och mediala beskrivningar (se Levin denna volym) men också av politiska beslut och ekonomiska sanktioner. Vissa känslor är ”förbjudna” om man är externt kategoriserad som arbetslös (Jenkins, 1997). Det uppstår en risk för alternativa kategoriseringar som lat, ”arbetsskygg” eller ”bidragsfuskare”, vilket i sin tur innebär att de arbetslösa blir betraktade som oförtjänta. Det visar sig i att de som upplever arbetsfrihet inte heller tycker sig kunna vara öppna med det. En kvinna skriver:

Jag har en önskeframtid.

Att kunna arbeta några dagar i veckan ute i arbetslivet och ”jobba” hemma de andra dagarna. Och att den inkomsten skulle räcka. För att arbeta heltid igen lockar inte då jag har funnit mig i den här situationen och mår ganska bra.

Att förkovra mig med linodlingskurser, hönskurser, utställningar, arbetsmarknadspolitiska åtgärder, lyssna på föredrag, åka på studiebesök, få vara aktivt med i livets glädjeämnen ger mig så mycket just nu att det är nästan tur att jag är arbetssökande. Men säg det inte till nå'n (KU 14 767, jämför Andersson, 2003, s. 108).

Det är inte möjligt att berätta om sin trivsel öppet, förutom omgivningens fördömande kan det rent konkret innebära indragen ersättning från a-kassan. Uppvisandet av arbetsvilja är och har alltid varit en del av själva definitionen av arbetslösa. De som ändå upplever positiva sidor med arbetslösheten tvekar därför att kalla sig arbetslösa (Andersson, 1997; Bäckström, 1997). Identifikationen i

kategorin, den interna kategoriseringen, stämmer inte om man upplever arbetslösheten positivt. Frågan om *hur pass arbetslös* man känner sig är därför intimt sammankopplad med *hur man känner sig som arbetslös*.

De arbetslösas medvetenhet om vilka känslor man förväntas ha, är stor. I avhandlingen har jag beskrivit vissa yttringar av denna medvetenhet för ett *reflexivt motstånd*; en medvetenhet om att arbetsfrihet är provocerande och att det underminerar viktiga stöttepelare i vår kultur:

Och jag har märkt att man som arbetslös bör man inte nån gång yttra att det inte är *så* hemskt att vara arbetslös. Jag känner många som är fruktansvärt less på sina arbeten, så pass mycket att dom mår dåligt, och det verkar på dom som att skräcken för att bli arbetslös är det som får dom att stanna kvar /.../ Meningen verkar vara att vi ska gå och beklaga oss hur besvärligt det är, hela tiden. Då känns det bättre för dom som har arbete som dom hatar (KU 14 919; jämför Andersson, 2003, s. 98; Persson Thunqvist denna volym).

En arbetslös kvinna skriver att hon upplever det vara ett stort problem att hon inte får berätta att hon trivs som arbetslös. Hon känner sig tvingad att gå med i "gnyvalsen" och vill helst inte umgås med andra arbetslösa för att de är så negativa (KU II 15 721).

En arbetslös man som kom till Sverige från Finland på 1940-talet skriver att han verkligen saknar sitt förra arbete och sina arbetskamrater. Men han är inte säker på att han vill ha ett *nytt* arbete:

Vill jag verkligen ha ett nytt jobb? Får man tänka så? Jag har hittills klarat mig ekonomiskt bra. Problemen kommer väl när jag är på väg att stämpla ut. Men det är praktiska problem, hur blir det med det psykiska? Kan man må bra utan att ha ett arbete? Får man må bra utan ett arbete, utan att göra rätt för sig? Jag mår, som man brukar säga, efter omständigheterna väl. Egentligen känner jag inget behov av ett arbete för att må bra. Det räcker med det jag gör nu, såsom att måla, hålla på med musik, skriva och läsa samt i övrigt rå över tiden som jag vill. Men jag vet inte om detta bara är försvar, förträngda känslor för att jag inte ska må dåligt. Just nu (24/3 – 1994) vet jag inte. Men jag mår i alla fall inte dåligt (KU 15 028).

Ett år senare skriver han att han har upptäckt en sak när han ser tillbaka på perioden av arbetslöshet. Han tycker sig vara präglad av en luthersk uppfostran, där arbete var ett glädjelöst tvång, ett ok man måste bära. Kravet på att göra nytta präglade både arbetslivet och fritiden under hans trettioåriga arbetsliv. Det kändes förbjudet att göra något som man tyckte om, som han skriver. Han fortsätter: "När därför oket lyfts bort är det svårt att först känna någon lättnad. Den nyvunna friheten kändes i början väldigt "fel" och förbjuden. Kan man inte arbeta måste man må dåligt av det annars är det något fel på en" (ibid.). Men

efter en tid insåg han att det inte var hans fel att han blivit arbetslös och att det var onödigt att må dåligt bara på grund av det. I samband med detta började han ta upp en rad skapande intressen som han förut inte haft tid till. Ytterligare ett år senare, i den uppföljande insamlingen, har han tagit ett steg till i denna riktning. Nu skriver han att han mår tämligen bra och att han *vägrar* att må dåligt eller ha dåligt samvete på grund av arbetslösheten. Han är upptagen med att skriva en bok, komponera musik och måla (KU II 15 028).

Här vill jag stanna upp och väcka frågan om de känslor som väcks hos er läsare när ni läser om arbetsfria människor. Det är något oerhört laddat att läsa om de som uppskattar sin arbetslöshet och ägnar dagarna åt sådant som arbetande människor i bästa fall får en glimt av på sin fritid. Varför blir vi/dom/ni så provocerade av arbetsfria människor? Är det för att alla bär på en hemlig dröm att få bryta upp och strunta i allt en tid, som en av de arbetslösa uttryckte det (KU II 15 794)? Eller är det den ”urgamla skräcken för parasitism” som spökar, tron på att det finns en viss mängd arbete att utföra och att om vissa inte gör sin del blir det en tyngre börda på de som arbetar (Höjer, 1952)? Arbetsmarknaden är betydligt mer komplicerad än så i dessa dagar, men tankebanorna lever kvar i högsta grad (se Levin, denna volym). Även om arbetet inte längre förknippas med fast arbete på fasta tider, lever normen om arbete i grunden ändå kvar. Man kan se det som att disciplineringen har flyttat in i individerna i än högre grad än förut. Och även om gränsen mellan arbete och fritid för många blivit mer diffus, är fortfarande det förstnämnda en förutsättning för det sistnämnda (Allvin m. fl., 2003). Det blir tydligt när det gäller arbetslösas upplevelser av sin ”fria” tid, det blir lätt en känsla av *meningslös eller förbjuden frihet* för de arbetslösa.

En av dem som verkligen inte uppskattar sin arbetslöshet säger i en intervju att hon inte kan njuta av sysslor som hör till fritiden under ”arbetstid”. Det blir fel i hennes värld, precis som vi såg i fallet med den ”lutherskt” uppfostrade mannen. Fritidsaktiviteter ska drivas av en inre lust och vilja, säger hon: ”det får inte bli ett arbete för då är det inte roligt längre” (intervju 97-08-13). I arbetet manifesteras en *produktion av allvar* som fortfarande är central för oss (Gustafsson, 1994). Fritiden har en kompensatorisk funktion som lättnad från plikten, allvaret och nyttan. Friheten att ”göra vad man vill” blir därför meningslös för de flesta arbetslösa. Det yttrar sig också i en annan, förbjuden arbetslös känsla; trötthet. Arbetslösa tycker inte att de ”får” vara trötta. Eftersom de inte arbetar har de inte gjort sig ”förtjänta” av vila (Andersson, 2003, s. 42).

Avslutande diskussion

De arbetslösa är mer eller mindre benägna att identifiera sig med kategorin arbetslöshet, att ”ta på sig duken” av arbetslöshet (Andersson, 2003, s. 84). Kategoriseringen är i hög grad extern: den inre känslan av samhörighet är låg. Jag vill hävda att själva kategoriserandet dessutom är stigmatiserande. Detta i kombi-

nation med att den är ekonomiskt och socialt hårt reglerad, gör att kategoriseringen präglas av en hög grad av ofrivillighet. Dessutom finns en slags bestraffande belöning, eller rättare sagt belönande bestraffning i tillhörigheten i kategorin: rätten att lida, vilket är en förutsättning för att få räknas som förtjänt arbetslös. De individuella variationerna till trots är det därför alltid lättare att identifiera sig med kategorin, med alla dess begränsande beskrivningar, än att försöka stå utanför den. Det leder till paradoxen att man som arbetslös måste må dåligt för att må bra, eller åtminstone för att känna sig normal *som arbetslös*.

Tillåtna eller normala arbetslösa känslor är utanförskap, känsla av värdelöshet, skam, skuld, ilska, bitterhet, uppgivenhet, depression och handlingsförlamning. Trots det finns andra känslor också hos de arbetslösa, vilket ofta leder till ambivalens. Ambivalensen kan gälla motstridiga ”normala” känslor, eller känslor som på ett eller annat sätt står i motsatsställning till kategorin förtjänta arbetslösa; frihet, glädje, lugn, vila. Individen tvekar då i vissa fall att kalla sig arbetslös, eftersom själva kategorin inte tillåter sådana känslor. Å andra sidan riskerar han/hon en alternativ kategorisering som oförtjänt arbetslös. Positionen mittemellan, eller bortom, kategorierna förtjänt och oförtjänt arbetslös kan ses som ett frö till förändring av själva kategoriseringen. Men att inta den positionen är inte lätt. Det kräver att den arbetslösa orkar bygga sig ett nytt sammanhang och skänka det sammanhanget mening, vilket är möjligt endast om man lyckas omtolka sitt utanförskap till frihet. Då kan en liten del av de arbetslösa uppnå en slags autonomi, om än tillfällig och bräcklig. Flertalet blir dock kvar i ambivalensen.

Just i de dubbla känslorna frihet och utanförskap, lättnad och otrygghet, vrede och skuld och så vidare, återspeglas maktutövningen som en kamp mellan disciplinering och motstånd. Men det är en kamp som äger rum både inom individerna och utanför dem. Det är ingen vertikal rörelse av makt uppifrån (struktur) som möts av motstånd underifrån (individ). Snarare kan man åskådliggöra maktutövningen så här:

	Repressiv	Produktiv
Inom individen	självdisciplin, skuld	”lusten att göra rätt”
Utanför individen	ek. och social reglering	”den goda viljan”

Lusten att göra rätt och *den goda viljan* är två uttryck jag använder för att fånga den produktiva maktutövningen. Lusten att göra rätt kan sägas vara en vilja att följa samhällets normer och den tillfredsställelse det ger, det kan gälla kontroll över kroppen i form av sunda matvanor och motion, eller att vara ”rätt” sorts arbetslös, den kompetente arbets sökande eller åtminstone förtjänt av samhällets stöd (Andersson, 2003, s. 9, se Persson Thunqvist denna volym). Den goda viljan är ett begrepp jag använt för att täcka in samhällets goda intentioner; att uppfostring av medborgarna alltid sker för deras egen skull eller det allmänna bästa. Intentionerna behöver dock inte överensstämja med konsekvenserna. Den goda

viljans konsekvenser kan mycket väl vara disciplinära, dels som repressiv disciplin, dels som en *uppföstran till frihet* och individuellt självbestämmande, inom givna ramar, som en liberal tankegång med en enorm genomslagskraft i det moderna samhället (Eivergård, 2003).

Här har vi sett hur kategorin arbetslöshet reproduceras genom de arbetslösa individernas beskrivningar av sina känslor. Jag har argumenterat för att ju mer man identifierar sig med kategorin, desto ”svartare” känslor och ”sämre” allmäntillstånd uttrycker den arbetslösa. Men det är heller inte lätt att må bra som arbetslös, eftersom man måste må dåligt för att vara ”rätt” arbetslös. Trots det finns det spår av arbetsfrihet i materialet, vilket bland annat kommer till uttryck i ambivalenta känslor. I själva ambivalensen blottas ett glapp, en dissonans mellan kategori och identifikation, vars dialektik reproducerar och förändrar diskursen i en oförutsägbar riktning. Detta kapitel har varit ett försök att visa potentiella förändringar av kategorins diskursivt reglerade innebörder, samtidigt som jag velat visa diskursens tvingande karaktär.

Kategorin ”arbetslös” präglas alltså av den ”grundläggande maktasymmetri” som nämndes inledningsvis i denna antologi, vilket visat sig i de begränsade handlingsalternativ de arbetslösa har i hanterandet av sin situation. I stora drag har de att välja på att bli kategoriserade som förtjänta arbetslösa ”med rätt att lida” eller oförtjänta arbetslösa med både sociala och ekonomiska sanktioner som följd. I båda fallen innebär kategoriseringen att de arbetslösa sätts i en position som avvikande och utanförstående. I båda fallen blir karakteristiken ”utan arbete” förvandlad till egenskapen ”arbetslös” och tillståndet ”utan arbete” glider över till att bli ett första förklaringsvärde för hela individen. Eftersom kategorin är konstituerad som ett problem får detta konsekvenser för individens självbild, den arbetslösa börjar betrakta *sig själv* som ett problem. Det får negativa konsekvenser för självkänslan (på ett mer djupgående sätt än vad som kan ändras på arbetsförmedlingens kurser i att söka jobb och hitta sig själv) vilket i sin tur påverkar incitamenten och möjligheterna att söka och få ett arbete. Samhällets sätt att hantera arbetslösa fungerar därmed *kontraproduktivt* med tanke på konkreta politiska mål som full sysselsättning, men *produktivt* när det gäller den goda viljans effekter: att problemet arbetslöshet reproduceras och därmed kontrollen över de arbetslösa.

Referenser

- Allvin, M., Jacobson, A. & Isaksson, K. (2003). *Att avgränsa det gränslösa sjuksköterskearbetet: En intervjustudie om sjuksköterskors villkor och valmöjligheter i bemanningsbranschen*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Andersson, M. (1997). ”Arbetslöshetens diskurs” i Berg, J. O. (red.) *Förnyare, Frustrerade och Fria agenter*. Stockholm: City University Press.

- Andersson, M. (2003). *Arbetslöshet och arbetsfrihet. Moral, makt och motstånd*. Etnologiska avdelningen, Uppsala universitet: Etnolore 28.
- Berger, P. L. & Luckman, T. (1979). *Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Beronius, M. (1991). *Genealogi och sociologi. Nietzsche, Foucault och den sociala analysen*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Bäckström, C. (1997). "Mitt liv som arbetslös" i Berg, J. O. (red.) *Förnyare, Frustrerade och Fria agenter*. Stockholm: City University Press.
- Eivergård, M. (2003). *Frihetens milda disciplin. Normalisering och social styrning i svensk sinnessjukvård 1850–1970*. Umeå: Umeå universitet.
- Foucault, M. (1980). *Power/knowledge – selected interviews and other Writings 1972–1977*. Oxford: The Harvester Press Ltd.
- Foucault, M. (1980b). *Sexualitetens historia 1: Viljan att veta*. Stockholm: Gidlunds.
- Foucault, M. (1987). *Övervakning och straff*. Lund: Arkiv förlag.
- Foucault, M. (1993). *Diskursens ordning*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Gustafsson, C. (1994). *Produktion av allvar. Om det ekonomiska förnuftets metafysik*. Stockholm: Nerenius & Santérus förlag.
- Hansson, M. (2004). *Det flexibla arbetets villkor – om självförvaltandets kompetens*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Howe, L. (1990). *Being unemployed in Northern Ireland*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Howe, L. (1998). "Scrounger, Worker, Beggarman, Cheat: The Dynamics of Unemployment and the Politics of Resistance in Belfast", *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 4, 531–550.
- Höjer, K. J. (1952) *Svensk socialpolitisk historia*. Stockholm: P.A. Norstedt & söners förlag.
- Jenkins, R. (1997). *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. London: Sage.
- Jordansson, B. (1998). *Den goda människan från Göteborg: Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*. Lund studies in social welfare 19: Arkiv förlag.
- Lindgren, S-Å. (1993). *Den hotfulla njutningen – att etablera drogbruk som samhällsproblem 1890–1970*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Ristilammi, P-M. (1994) *Rosengård och den svarta poesin. En studie av modern annorlundahet*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Sjögren, M. (1997). *Fattigvård och folkuppfostran. Liberal fattigvårdspolitik 1903–1918*. Stockholm: Carlssons förlag.
- Starrin, B. (1996). "Den plågsamma arbetslösheten – om ekonomisk påfrestning och skam" i *Ojämlighet från vaggan till graven – på väg in i 2/3-delssamhället?* Umeå: Rapport från forskarseminariet.

- Thompson, E. P. (1967). "Time, work-discipline, and industrial capitalism", *Past & Present*, 38, 56–97.
- Thörn, H. (1996). "Från medvetande till diskurs. Ideologi, utopi och identitet efter den språkliga vändningen", *Häftet för kritiska studier*, nr 3.
- Tierney, B. (1958). "The dectretists and the 'deserving poor'", *Comparative studies in society and history*, 1.
- Unga, N. (1976). *Socialdemokratin och arbetslöshetsfrågan 1912–34. Framväxten av den "nya" arbetslöshetspolitiken*. Stockholm: Arkiv avhandlingsserie.
- Vallström, M. (2002). *Det autentiska Andra. Om etnografi, etik och existens*. Etnologiska avdelningen, Uppsala universitet: Etnolore 27.